

Krzysztof Optołowicz

Kult Eucharystii w miastach średniowiecznych na przykładzie miast lokacyjnych Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (XIII-XV w.)

Studia Włocławskie 9, 377-393

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

KRZYSZTOF OPTOŁOWICZ

**KULT EUCHARYSTII W MIASTACH ŚREDNIOWIECZNYCH
NA PRZYKŁADZIE MIAST LOKACYJNYCH
KUJAW I ZIEMI DOBRZYŃSKIEJ (XIII–XV W.)**

Na kult Eucharystii składają się następujące elementy: uczestnictwo we mszy, przyjmowanie Komunii oraz wszelkie formy adoracji Najświętszego Sakramentu, m.in. procesje eucharystyczne. W średniowieczu w kulcie eucharystycznym na pierwszym miejscu stawiano sprawowanie mszy i uczestnictwo w niej.

I. Sprawowanie mszy i uczestnictwo w niej

1. Zasady sprawowania i uczestnictwa we mszy

Według dekretu Soboru Laterańskiego IV (1215) oraz statutu legackiego dla Polski z 1279 r., wierni byli zobowiązani do uczestniczenia we mszy niedzielnej i świątecznej we własnym kościele parafialnym (farze)¹. W innych kościołach mogli spełnić ten obowiązek ci, którzy mieli pozwolenie na to od Stolicy Apostolskiej; także zakonnicy, klerycy, osoby podróżujące oraz pielgrzymi, a zapewne także szlachta przebywająca na sejmikach czy osoby będące w mieście na sądzie konsystorskim. Uczestnicy sejmików udawali się raczej do kościoła klasztornego² (jeżeli w danym mieście takowy istniał)³.

Ale praktyka w miastach była nieco inna; także inni wierni spełniali nieraz nakaz uczestnictwa we mszy niedzielnej i świątecznej w kościołach klasztornych. Działo się tak zapewne dlatego, że wszyscy mieszkańcy miasta nie pomieściliby się w farze na sprawowanych tam mszach (wierni nie mogli wtedy przebywać poza świątynią na placu kościelnym)⁴.

Zdarzało się, że w małych miasteczkach nie w każdą niedzielę była odprawiana msza. Tak było na przykład w dobrzyńskim Górnieniu, gdzie – jak podano w plockiej księdze biskupiej pod r. 1448 – z polecenia biskupa plockiego Pawła, tamtejszy prepozyt konwentu bożogrobców,

Andrzej, który był wówczas jedynym kapłanem w górnienieńskim konwencie, miał sprawować mszę w jedną niedzielę w miejscowym kościele, w następną – w wiejskiej kaplicy w Szczutowie⁵.

Do udziału we mszy w dniu nakazanym zobowiązany był każdy, kto osiągnął tzw. wiek rozeznania (*annum discretionis*) – około 12 roku życia⁶. Zwalniały z tego obowiązku: choroba, starość, ciąża, połów, opieka nad dzieckiem lub osobą chorą⁷. Istniały też pewne grupy osób, które wyłączano w ogóle z uczestnictwa we mszy. Byli to: obciążeni ekskomuniką lub interdyktem, a także prostytutki, lichwiarze, ludzie trwający w konkubinacie, bigamiści, zabójcy (także dzieci nienarodzonych) oraz zajmujący się czarami⁸.

Uczestnictwo we mszy było obowiązkowe w niedziele oraz w określone święta⁹. Świąt było bardzo dużo – około 40–50 w roku (włocławskie statuty z około 1402 r. wyliczały 45 świąt, natomiast zarządzenia włocławskiego biskupa Zbigniewa Oleśnieckiego – 41)¹⁰.

Z reguły odprawiano w dzień świąteczny dwie msze: tzw. matutinę bądź maturę (wcześnie rano, o brzasku) oraz sumę (około dzisiejszej godziny dziewiątej). Być może między tymi dwoma sprawowano niekiedy i trzecią mszę. Istniały jednak dwa wyjątki od powyższego: bożonarodzeniowa pasterka oraz wielkanocna rezurekcja¹¹. Natomiast w dni zwykłe, nieświęteczne, nie we wszystkich kościołach, także miejskich, odprawiano mszę. Każdy tzw. kapłan-kuratus (sprawujący *curam animarum*, czyli opiekę duszpasterską) powinien, włącznie z niedzielą, odprawiać trzy msze tygodniowo, a ponadto, nawet jeśli wypełnił powyższy obowiązek, w każde wyznaczone święto.

Według synodu legackiego z 1279 r., kapłan nie powinien celebrować więcej niż jedną mszę dziennie (poza Bożym Narodzeniem, kiedy to zobowiązany był odprawić dwie msze, i może Wielkim Czwartkiem, dniem obowiązkowej Komunii). Istniały jednak i tu wyjątki (tzw. *causae necessitatis* – w celu zapewnienia odpowiedniej opieki duszpasterskiej wiernym, np. dodatkowa msza ślubna czy pogrzebowa, a w święta msza w kościele filialnym itd.)¹².

2. Msze w katedrze włocławskiej

Najwięcej mszy na omawianym terenie sprawowano niewątpliwie w głównej świątyni kujawskiej – katedrze we Włocławku, przy której funkcjonowała kapituła. Według statutów tek kapituły z r. 1500¹³ kanonicy mieli obowiązek odprawiania, osobiście lub przez zastępcę, czterech mszy tygodniowo – jedną w niedzielę oraz trzy w inne święta i dni powszednie.

Znany jest realizowany w katedrze wrocławskiej program mszalny z 1584 r. (zdaniem ks. Stanisława Librowskiego ukształtował się on wcześniej, po powstaniu kolegium mansjonarzy w 1450 r.)¹⁴. Wcześniej rano (równoległe z jutrznią, a więc w zwykłe dni około godziny czwartej nad ranem, a w święta – około drugiej w nocy) jeden z mansjonarzy odprawiał przy ołtarzu Świętej Trójcy mszę czytaną, zwaną później „Tobiaszką” – od fundatora, kanonika wrocławskiego Tobiasza Janikowskiego¹⁵. Następnie sprawowana była dla psalterzystów msza zwana „Psałterką”. Gdy skończono następujące po niej *officium parvum* dla mansjonarzy, jeden z nich odprawiał mszę *de Beata Virgine Maria* (od 1461 r.)¹⁶. Po tercji któryś z wikariuszy śpiewał przy ołtarzu Bożego Ciała mszę zwaną *Mediocris*¹⁷. Po sekście następowały dwie msze konwentualne: jedna sprawowana była przy ołtarzu głównym przez hebdomadarza kapitulnego¹⁸, druga przy ołtarzu Bożego Ciała – przez hebdomadarza wikaryjskiego¹⁹. Po nonie wreszcie altaryści sprawowali mszę zgodnie z wymogami fundacji²⁰.

Zapisy dotyczące fundacji ołtarzy mówią także o odprawianych przy nich mszach. W XIV wieku powstały cztery takie fundacje. I tak w dokumencie erekcyjnym z 29 VII 1350 r. ołtarza świętych Jana Chrzciciela, Jana Ewangelisty i Andrzeja Apostoła, ufundowanego przez Jana z Chomiąży, kustosa kapituły²¹, czytamy, że wyznaczony altarysta ma odprawiać tygodniowo cztery msze: w niedzielę o Świętej Trójcy, w poniedziałek za zmarłych, w piątek za fundatora, w sobotę o Najśw. Maryi Pannie. W dokumencie sprzedaży 16 VIII 1356 r. scholastykowi wrocławskiemu Boguchwałowi z Kowala dziesięciny ze wsi Grusza zapisano, że przeznaczona ona zostanie na uposażenie altarysty ołtarza Matki Bożej Bolesnej²², który powinien odprawiać dwie msze tygodniowo: pierwszą *de domina nostra beata Maria*, drugą za tegoż scholastyka. Przy ufundowanym 16 VIII 1365 r. przez biskupa Zbyluta Gołańczewskiego ołtarzu św. Barbary²³ altarysta miał odprawiać jedną mszę za zmarłych biskupów wrocławskich. Z okazji sprzedaży 13 VIII 1392 r. wsi Czerniewice wicekustoszowi kapituły katedralnej Mikołajowi z Kowala, zaznaczono, że ten miał ufundować ołtarz Niepokalanego Poczęcia NMP, a jego altarysta miał odprawiać dwie msze tygodniowo – w niedzielę *de Beata Virgine Maria* i w piątek²⁴.

Następne fundacje pochodzą z XV wieku. Ołtarz Wniebowstąpienia Pańskiego, NMP i Rozesłania Apostołów powstał najpóźniej w r. 1446²⁵. Nic nie wiemy jednak o liczbie odprawianych przy nim mszy. Mikołaj Janicki, kanonik wrocławski oraz rektor kościoła w Bierzwiennej, 21 XII

1456 r. nadał uposażenie ołtarzowi św. Mikołaja i jego altaryście²⁶, który został zobowiązany do odprawiania dwóch mszy czytanych w tygodniu: w poniedziałek za zmarłych, a w środę o św. Mikołaju. Kiedy bp Zbigniew Oleśnicki ufundował – przeznaczając na to donację z 3 II 1475 r. szlachcianki Małgorzaty Pakoskiej²⁷ – i erygował ołtarz Zwiastowania NMP, jego altarysta został zobowiązany do odprawiania dwóch mszy tygodniowo za donatorkę. Dwa lata później, 16 VIII 1477 r., tenże biskup erygował beneficjum ołtarza świętych Piotra i Pawła²⁸. Miały być przy nim sprawowane dwie msze: jedna za zmarłych (w poniedziałek), druga o Wniebowzięciu NMP (sobota). Wcześniej (nie wiadomo jednak dokładnie kiedy) Wojciech ze Smółska, kanonik wrocławski, ofiarował dochody z nadanej mu wsi Łęg pod Wrocławkiem na wspomnianą wyżej altarię²⁹. W zamian wikariusze katedralni mieli odprawiać jedną mszę tygodniowo za kanonika Wojciecha. Biskup Andrzej z Oporowa w testamencie z 25 IV 1483 r. przeznaczył tysiąc złotych węgierskich m.in. na uposażenie altarysty ołtarza świętych Fabiana i Sebastiana³⁰. Z tegoż roku (1 VIII) pochodzi wzmianka o ołtarzu św. Katarzyny i jego altaryście³¹. Nic nie wiadomo jednak o programach mszalnych dla tych dwóch ostatnich ołtarzy.

W dokumencie ustanawiającym kolegium penitencjarzy w katedrze wrocławskiej (10 I 1466)³² zapisano, że za nadanie uposażenia tej nowej korporacji dwaj wikariusze katedralni będą zobowiązani odprawiać w kościółku (św. Stanisława), który powstanie na miejscu dawnej romańskiej katedry, po jednej mszy tygodniowo: jeden w niedzielę (msza o Wniebowzięciu NMP), drugi w środę (msza *pro defunctis*).

3. W innych miastach

Niewiele można powiedzieć o programie mszalnym w prastarej K r u s z w i c y, gdzie pozostałością dawnej świętności była tamtejsza kapituła kolegiacka. Znamy informację tylko o jednym ołtarzu – poświęconym Matce Bożej – znajdującym się w tamtejszej kolegiacie, a zarazem kościele parafialnym św. Piotra³³.

Więcej mszy było zapewne odprawianych tam, gdzie istniały kolegia mansjonarzy. Były to na omawianym obszarze: Chodecz (od 1461 r. – dwóch prepozytów i trzech mansjonarzy)³⁴, Służewo (od 1477 r. – prepozyt i czterech mansjonarzy)³⁵ oraz Kościelec (od 1488 r. – prepozyt i sześciu mansjonarzy)³⁶.

Program mszalny mansjonarii w C h o d c z u został określony w dokumencie erekcyjnym z 17 VIII 1461 r.³⁷: w poniedziałki msze za zmarłych, ponadto msze w Boże Ciało oraz w święta maryjne (m.in. Wniebo-

wzięcia, Narodzenia i Nawiedzenia NMP), a także oktawy tych świąt. Zdaniem Andrzeja Mietza, „oprócz tego w pozostałe dni tygodnia odprawiali [mansjonarze – K.O.] Msze św. czytane ku czci Błogosławionej Dziewicy Maryi, według ogólnie przyjętych przepisów liturgicznych”³⁸.

Prawdopodobnie jeszcze przed powstaniem mansjonarii było w kościele chodeckim więcej ołtarzy niż jeden, bowiem w księdze konsystorskiej pod datą 30 III 1428 r. zapisano, że niejaki Stanisław Wicher zbuduje w kościele chodeckim trzy ołtarze – w tym wielki³⁹. Jeden z nich mógł mieć patrocinium św. Walentego; ołtarz ten znany z wizytacji z 1598 r.⁴⁰, zdaniem Mietza, powstał około połowy XV w.⁴¹

Także w dokumencie erekcyjnym mansjonarii w Słuzewie (10 VIII 1477)⁴² znajdujemy wiadomości o obowiązkach mszalnych jej członków. Codziennie w tamtejszym kościele miała być odprawiana msza ze śpiewem. Ponadto w święta Bożego Ciała i Nawiedzenia NMP oraz ich oktawy – z antyfoną *de Beata Virgine Lux*.

Dokument erekcyjny mansjonarii w Kościelcu (27 VII 1488)⁴³ postanawiał, że w dni świąteczne miała być tam sprawowana suma. Poza tym w najważniejsze święta: Boże Narodzenie, Ofiarowanie Pańskie, Wielkanoc, Wniebowstąpienie, Zesłanie Ducha Świętego, Trójcy Przenajświętszej, Boże Ciało oraz wszystkie święta maryjne miała być śpiewana msza poranna.

W trzech największych miastach na omawianym terenie (Inowrocławiu, Brześciu, Bydgoszczy)⁴⁴, mimo że nie funkcjonowały tam kapituły ani kolegia mansjonarskie, program mszalny był jednak dość bogaty.

W farze św. Mikołaja w Inowrocławiu, pierwszą znaną fundacją był ołtarz Najśw. Maryi Panny (15 V 1450)⁴⁵. Program mszalny przy nim realizowany został ustalony 1 XII 1450 r.⁴⁶ Altarysta miał sprawować w poniedziałek mszę za zmarłych, we wtorek – o świętych Andrzeju Apostole, Małgorzacie, Barbarze, Apolonii i Jedenastu Tysiącach Dziewic, w sobotę – o Najśw. Maryi Pannie, świętych Katarzynie i Dorocie Dziewicach. Przy drugim ołtarzu, pw. św. Jana Chrzciciela, ufundowanym przez Janusza ze Skępego, kapłana archidiecezji gnieźnieńskiej, za pozwoleniem biskupa włocławskiego Jana Gruszczyńskiego (22 IV 1463 r.)⁴⁷, miały być odprawiane trzy msze tygodniowo: o Trójcy Świętej z kolektą o świętych Janie Chrzcicielu i Andrzeju Apostole, o Najśw. Maryi Pannie z kolektą o Jedenastu Tysiącach Dziewic oraz za zmarłych, szczególnie za fundatora. Ponadto w święta: Boże Narodzenie, Wielkanoc, Zesłanie Ducha Świętego, Trójcy Przenajświętszej, Boże Ciało oraz Nawiedzenie NMP miała być sprawowana msza z kazaniem. Dnia 31 I 1466 r. notariusz publiczny

Jan potwierdził zeznanie mieszczanina inowrocławskiego Błażeja, iż zrealizował on wspólnie z żoną Agnieszką testament Janusza⁴⁸. Kolejnym był ołtarz św. Zofii, erygowany 31 I 1466 r.⁴⁹ Nie wiadomo jednak o mszach przy nim sprawowanych.

W kościele parafialnym w Brześciu potwierdzony jest źródłowo (13 V 1413 r.) wielki ołtarz, którego wezwania nie znamy⁵⁰. Ponadto kanonik włocławski i pleban brzeski Klemens oraz dziedzic Smólska Krystyn ufundowali 9 VII 1420 r. ołtarz pw. Nawiedzenia NMP i św. Jerzego do kaplicy królewskiej znajdującej się w tamtej świątyni⁵¹. Miała być przy nim codziennie odprawiana msza. Ponadto altarysta tego ołtarza bądź inny wyznaczony przez niego kapłan powinien z pomocą dwu kantorów sprawować mszę za zmarłych. Miano ją rozpoczynać trzy godziny po matutinie. Zaś 30 VIII 1435 r. został wymieniony ołtarz św. Mikołaja⁵², a 13 VI 1463 r. – ołtarz Trójcy Świętej⁵³. Ostatni znany ołtarz w tym okresie nosił patrocinium św. Doroty. Powstał między 12 I 1494 (planowano wtedy jego powstanie) a 16 VIII 1496 r. (już został wzniesiony)⁵⁴. W oktawie Trzech Króli 1495 r. (dokumentu nie opatrzono dokładną datą)⁵⁵ został ustalony program mszalny: trzy msze: *de Sancta Trinitate*, *de Beatissima Maria Virgine* oraz *pro peccatis*. Natomiast za późniejszą donację na rzecz tego ołtarza (24 VIII 1499 r.)⁵⁶ jego altarysta, osobiście lub przez zastępcę, co dwa tygodnie zobowiązany był odprawiać mszę o Świętym Krzyżu.

Odnosnie do programu mszalnego realizowanego w farze w Bydgoszczy posiadamy kilka wiadomości (aczkolwiek dopiero z drugiej połowy w. XV). Z dnia 29 V 1460 r. pochodzi umowa zawarta między tamtejszym plebanem Mikołajem a Wawrzyńcem Stulerem, malarzem z Poznania, o wykonanie obrazu lub całej nastawy ołtarzowej do tejże świątyni.⁵⁷ W dokumencie z 16 I 1466 r. Jakub z Sienna nakazał plebanowi i innym duchownym bydgoskim odprawianie w porze jutrzni mszy o Najświętszym Sakramencie w każdy czwartek⁵⁸.

W dokumencie pochodzącym z 28 X 1466 r., a zachowanym jako transumpt dokumentu z 25 II 1521 r.⁵⁹, jest mowa o tym, że starosta bydgoski Jan Kościelecki, za zgodą króla Kazimierza Jagiellończyka z dnia 9 II 1466 r.⁶⁰, ufundował do bydgoskiej fary ołtarz Wniebowzięcia NMP. Każdego dnia o brzasku miała tam być sprawowana msza za wojewodę inowrocławskiego Mikołaja z Szarleja. Zdaniem Jacka Maciejewskiego był to bogaty jak na Bydgoszcz program⁶¹. Jednak nie wiadomo, czy w omawianym okresie zamierzenie to zrealizowano, bowiem informację o jego istnieniu mamy dopiero z 1521 r.⁶²

W 1483 r. (3 III) ufundowany został ołtarz św. Stanisława⁶³, przy którym miały być odprawiane trzy msze tygodniowo: w poniedziałek za zmarłych, w piątek o Świętym Krzyżu, a w sobotę o Matce Bożej. Fundacja ta została zrealizowana przed 19 V 1488 r.⁶⁴

Mniej jest wiadomości dotyczących odprawiania mszy w mniejszych miastach. W Radziejowie w r. 1425 powstał ołtarz boczny pw. Wniebowzięcia NMP. Istniał już ołtarz główny pod tym samym wezwaniem⁶⁵. Kolejny ołtarz – *ad laudem et honorem domini Jhesu Cristi ipsiusque sanctissime matris et Virginis Marie ac omnium sanctorum* został erygowany 25 II (według datacji podanej przez Bolesława Ulanowskiego) lub 23 IX 1441 r. (według kopiariusza z XVIII w.)⁶⁶. Program mszalny przedstawiał się przy nim typowo: trzy msze w tygodniu – jedna o Wniebowzięciu NMP, druga *pro peccatis*, trzecia za zmarłych. Nie wiadomo jednak, w które dni tygodnia były one sprawowane. Natomiast po śmierci fundatorów tego ołtarza – przedmieszczan radziejowskich Szymona Okonia i jego żony Agnieszki – tamtejszy altarysta zobowiązany był odprawiać przy owym ołtarzu mszę o Świętej Trójcy.

W kościele farnym św. Jakuba w Pakości mamy potwierdzone dwa ołtarze: pierwszy (pod datą 20 II 1405 r.) *sanctam Mariam Virginem*⁶⁷, drugi zaś Świętej Trójcy (występujący 21 VII 1446 r.)⁶⁸.

Z wizytacji kościelnej dekanatu raciańskiego z roku 1584 wiemy, że w farze w Raciażku znajdował się tylko jeden ołtarz⁶⁹. Skoro tak było w XVI stuleciu, to tym bardziej przed rozpoczęciem „złotego” wieku.

4. W kościołach filialnych i szpitalnych

W kościołach filialnych odprawiano msze za wyjątkiem najważniejszych świąt⁷⁰. Wiadomości posiadamy jedynie co do kaplicy Świętego Krzyża pod Strzelnem oraz kaplicy Bożego Ciała w Inowrocławiu. Odnosnie do tej pierwszej, w jej dokumencie erekcyjnym pochodzącym z 4 XI 1461 r. biskup włocławski Jan Gruszczyński nakazał, by była tam sprawowana co najmniej jedna msza tygodniowo⁷¹. Natomiast mocą dokumentu określającego uposażenie tamtego altarysty z 21 IV 1463 r.⁷², tenże był zobowiązany sprawować następujące msze: w niedzielę o Świętej Trójcy, w poniedziałki – za zmarłych, w czwartki – o Aniołach, w piątki – na przemian o Świętym Krzyżu i o Pięciu Ranach Chrystusowych, a w soboty – o Najśw. Maryi Pannie. Jeżeli chodzi o kaplicę w Inowrocławiu, w dokumencie erekcyjnym (15 V 1480)⁷³ postanowiono, że będą tam sprawowane dwie msze tygodniowo: pierwsza (w poniedziałek) za zmarłych, druga (w sobotę) o Najśw. Maryi Pannie.

W kościołach i kaplicach szpitalnych sprawowano msze dla podopiecznych.⁷⁴ Tak było zapewne w Bydgoszczy. Mianowicie z 8 I 1449 r.⁷⁵ pochodzi dokument archidiakona włocławskiego Świętosława z Wrzącej, który zobowiązał prepozyta tamtejszego szpitala Ducha Świętego do sprawowania czterech mszy w tygodniu: w niedzielę i poniedziałek (za zmarłych), piątek (*pro peccatis*) oraz sobotę (o Najśw. Maryi Pannie) pod warunkiem, że będą to dni nieświęteczne. Jednocześnie zastrzeżono, aby msza niedzielna oraz świąteczna kończyła się przed sumą sprawowaną w kościele farnym. Prawie pół wieku później (2 X 1495)⁷⁶ w kaplicy tej nastąpiła fundacja nowego ołtarza, pw. Ducha Świętego, przy którym miano odprawiać dwie msze – o Najśw. Maryi Pannie i za zmarłych. Natomiast w Brześciu Kujawskim w zamian za zapis uczyniony na rzecz szpitala Ducha Świętego przez tamtejsze bractwo rybaków (1402 r.)⁷⁷, w kaplicy szpitalnej przełożony fundacji miał odprawiać mszę czytaną za zmarłych rybaków.

Także w mniejszych miastach na omawianym terytorium następowały zapisy na rzecz szpitali, obwarowane obowiązkiem odprawiania mszy. I tak wojewoda sieradzki Mikołaj z Brudzewa poczynił nadanie na rzecz szpitala Ducha Świętego w Kowalu (30 V 1474)⁷⁸, za co tamtejszy prepozyt miał w kościele szpitalnym sprawować trzy msze tygodniowo: *pro peccatis* (w poniedziałki), za zmarłych (we środy) oraz o Najśw. Maryi Pannie (w soboty). Natomiast w klasztornej Strzelnie, kiedy to 18 I 1453 r. prepozyt norbertanek Jan Luckaw ufundował przy kościele szpitalnym wikariat wieczysty⁷⁹, a wikariusza zobowiązano do odprawiania w każdą niedzielę mszy o Duchu Świętym, w poniedziałki – za zmarłych, we wtorki – przy ołtarzu świętych dziewic Barbary, Katarzyny, Doroty, Apolonii, Małgorzaty, Agnieszki oraz Urszuli i jej Towarzystek, we czwartki – o Wszystkich Świętych przy tym ołtarzu, w soboty – na przemian o Wniebowzięciu i Nawiedzeniu NMP. Biskup włocławski Krzesław z Kurozwek 19 VI 1499 r.⁸⁰ zmniejszył obowiązki tego wikariusza do trzech mszy w tygodniu (niedziela, poniedziałek i sobota) oraz wedle zgłoszonych intencji.

W owej kaplicy szpitalnej mamy poświadczone dwa ołtarze (na pewno obok wspomnianego istniał główny, bowiem według dokumentu z 18 I 1453 r. msze wtorkowe i czwartkowe miały być sprawowane przy wspomnianym ołtarzu, natomiast przy niedzielnych, poniedziałkowych i sobotnich nie jest wymieniony tytuł ołtarza).

Grupa mieszczan z Gębic uczyniła w r. 1462 pewne nadania na rzecz tamtejszego szpitala. W zamian jego kapelan miał raz na rok sprawować mszę w piątek z *Requiem* za ofiarodawców. Zaś w r. 1484 podrajca gę-

bicki Wojciech Okoń zapisał kapelanowi tamtejszego szpitala ogród. Kapłan zaś miał za to odprawić mszę w każdy poniedziałek⁸¹.

5. W kościołach klasztornych

Msze sprawowane w kościołach klasztornych były przeznaczone zasadniczo dla nieparafian przebywających w mieście. Ale oprócz nich kościoły te przyciągały także mieszczan oraz mieszkańców okolicznych wsi, którzy – często bezprawnie – korzystali tam z posługi duszpasterskiej⁸². Parafianie mogli jednak uczestniczyć w nabożeństwach klasztornych wtedy, kiedy wypełnili już obowiązek mszalny w swoim kościele parafialnym. Znamy liczne przykłady sprawowania mszy dla ludu przez mendykantów tak w niedzielę, jak i w dni zwykłe, kiedy udział we mszy był dobrowolny.

W kościołach klasztornych często odprawiano także msze będące realizacją obowiązku wynikającego z przyjętych darowizn. Na przykład w Inowrocławiu tamtejsi franciszkanie, w zamian za nadania uczynione im przez dziedziców Tupadł zobowiązali się odprawiać w piątki mszę za przodków donatorów⁸³.

Czynnikiem przyciągającym na msze niedzielne u dominikanów było zapewne nadanie na synodzie łęczyckim czterdziestu dni odpustu dla uczestników mszy niedzielnych i nawiedzających kościoły dominikańskie w święta⁸⁴.

W brzeskim konwencie dominikanów za nadania Władysława Jagiełły w 1425 r. zakonnicy odprawiali pięć mszy tygodniowo⁸⁵: w niedziele o Świętej Trójcy (*salute nostrae, incliti Alexandri alias Witoldi, ducis magni Lithuaniae, fratris nostri charissimi, ac inclitarum Zophiae consortis nostrae et Hedwigis natae nostrae Reginarum Poloniae*), w poniedziałki za zmarłe królowe: Jadwigę, Annę i Elżbietę, we środy – za grzeszników, w piątki – o Świętym Krzyżu, w soboty – o Najśw. Maryi Pannie.

Jeżeli chodzi o liczbę ołtarzy w brzeskim kościele klasztornym, Jacek Wiesiołowski pisze, że „w 1548 roku – a więc w okresie reformacji – znajdowało się siedem ołtarzy, wszystkie były z pewnością dziedzictwem późnego średniowiecza”⁸⁶.

Bogaty program mszalny był realizowany u bydgoskich karmelitów. Mówią o tym ogólne zarządzenia zakonne, a także nadania dla klasztoru bydgoskiego. Już w r. 1333 karmelitańska kapituła generalna nakazała odprawiać codziennie uroczyste msze o Duchu Świętym za pomyślność Stolicy Apostolskiej i Kościoła katolickiego. Ponadto – jak pisze badacz średniowiecznych dziejów polskich karmelitów Tadeusz Mikołaj Trajdos – „w roku 1441 Kapituła Generalna obarcza kapłanów zakonu obowiąz-

kiem odprawiania 3 mszy [czy w przeciągu tygodnia? – K. O.]: o Duchu św., o Marii Pannie i o św. Krzyżu oraz 7 mszy za dobroczyńców zakonu i ich rodziny, żyjących i zmarłych, a także uczestników bractwa karmelitańskiego: z tego dwie maryjne, dwie o Duchu św., a trzy *pro defunctis*⁸⁷. „Od r. 1416 – pisze dalej Trajdos – każdy kapłan karmelita musiał odprawić 3 msze za zmarłych braci, dobroczyńców i członków bractwa oraz dalsze trzy (o Duchu św., Marii Pannie i św. Aniołach) za współbraci, ich rodziny, dobroczyńców «prałatów i żyjących książąt». Dodatkowo ogłoszono wtedy msze – z przyczyn szczególnych za protektora Zakonu kard. Vivariniego (1385–1426), mszę maryjną, drugą o Duchu św., trzecią za jego zmarłych rodziców i przodków. Wszystko to musiał robić każdy konwent. Raz na rok odbywała się msza o Trójcy św. w intencji pokoju i jedności Kościoła (implikowało ją zakończenie Wielkiej Schizmy) oraz za prałatów, królów i książąt czyli za cały porządek katolickiej Europy. Wreszcie każdy kapłan zakonu czytał też 3 msze za przyjaciela karmelitów marszałka Francji Jana Boncicaut, w tym samym porządku – o Duchu św., o Marii Pannie, za zmarłych⁸⁸.”

Czynnikiem przyciągającym mieszczan bydgoskich do tamtejszego karmelu było zapewne uroczyste sprawowanie tych mszy. W 1339 r. kapituła generalna przypominała, że podczas mszy maryjnych odprawianych w soboty (oprócz Wielkiego Postu), a także tzw. *festa duplices* należy śpiewać *Gloria* oraz *Credo*⁸⁹. Zaś od r. 1399 karmelici w tygodniowym cyklu liturgicznym mieli w czwartek wotywę mszalną Bożego Ciała⁹⁰.

Także i tu odprawiano msze będące realizacją obowiązku wynikającego z przyjętych darowizn. W wyniku zapisu z 2 XI 1398 r.⁹¹ zakonnicy zobowiązali się odprawiać msze za zmarłych z rodziny donatora Idziego z Żółwina. Nie wiadomo jednak, jak często były one odprawiane. W zamian za nadania otrzymane 20 I 1399 r. od mieszczanina bydgoskiego Mikołaja i jego matki Małgorzaty⁹², karmelici mieli sprawować po dwie msze z sześcioma lekcjami w każde tzw. suche dni (tj. środa, czwartek, piątek i sobota przed drugą niedzielą po Zesłaniu Ducha Świętego, Podwyższeniu Krzyża Świętego i św. Łucji)⁹³. Natomiast w wyniku donacji dokonanej 18 IX 1408 r. przez starostę wielkopolskiego Tomka z Węgleszyna bydgoscy karmelici zobowiązali się odprawiać: codziennie o brzasku mszę śpiewaną o Wniebowzięciu NMP, w każdy zaś czwartek mszę o Bożym Ciele (także śpiewaną), w poniedziałki – za zmarłych⁹⁴.

Odnosnie do bydgoskich bernardynów znamy tylko zapis mieszczanina brzeskiego Jana Falenckiego (10 VII 1499)⁹⁵. W zatwierdzeniu jego

testamentu czytamy, że za ten zapis bernardyni musieli odprawiać msze czytane, nie wiadomo jednak, jak często.

Znamy trzy zapisy uczynione dla franciszkanów dobrzyńskich. W zamian za pierwszy, dokonany przez Wojciecha z Chełmicy Małej 18 I 1395 r.⁹⁶, zakonnicy zobowiązali się odprawiać mszę czytaną w środy i w suche dni. Natomiast za darowiznę Michała i Doroty ze Złowód z 29 IX 1467 r. minoryci mieli sprawować *unius missae lectae qualibet feria 4-ta*⁹⁷. Wreszcie za podarowanie 6 XII 1480 r. przez Pawła, wójta z Lipna, własnoręcznie przezeń wykonanych mszału i psalterza, klasztor – na jego życzenie (przyjęte przez gwardiana Mikołaja i cały konwent, a także zaakceptowane przez gnieźnieńskiego kustosza Mikołaja) – odprawiał dwa razy w tygodniu msze za zmarłych przed ołtarzem św. Katarzyny.

6. Programy mszalne cechów i bractw

Ważną rolę w średniowiecznych kościołach, głównie parafialnych, odgrywały fundacje cechowe. „Stowarzyszenia te w zależności od zamożności budowały i utrzymywały kaplice (najczęściej w kościele farnym), częściej jednak posiadały swoje ołtarze obsługiwane przez duchownych utrzymywanych z funduszy cechowych”⁹⁸.

Znamy na omawianym terenie tylko dwa takie przykłady z Gębic. Tamtejszy cech sukienników posiadał w kościele farnym ołtarz pw. Najśw. Maryi Panny, Świętego Krzyża i św. Stanisława. Altarysta tego ołtarza był zobowiązany do odprawiania trzech mszy w tygodniu. Miał tam własny ołtarz także cech szewców⁹⁹ (pw. Trójcy Świętej)¹⁰⁰.

W źródłach notowane są także cechy: piekarski z Brześcia (w osobach cechmistrzów: Stana i Bratumiła)¹⁰¹ i szewski z Włocławka¹⁰². Pierwszy w 1403 r. znalazł się pod opieką tamtejszego klasztoru krzyżowców z czerwoną gwiazdą, zaś drugi – został uprawniony do wspólnych modlitw z miejscowym duchowieństwem (także kapitulnym) przez biskupa Jana Gruszczyńskiego 3 XI 1452 r. Nic jednak nie wiemy o ich związkach ze sprawowaniem mszy w tym czasie.

Swoje programy mszalne posiadały też bractwa kościelne i zapewne trzecie zakony. Wiemy o istnieniu w miastach kujawskich i dobrzyńskich kilku takich organizacji. Były to: Bractwo Bożego Ciała w Koronowie (zgodę na jego założenie wyraził 28 XII 1386 r. biskup chełmski, a zarazem wikariusz generalny biskupa włocławskiego Stefan ze Lwowa¹⁰³), Bractwo Bożego Ciała w Bydgoszczy (jego statuty zatwierdził biskup włocławski Jakub z Sienna 16 I 1466 r.)¹⁰⁴, Bractwo Szkaplerza Świętego

w Bydgoszczy (erygowane 29 V 1470 r.)¹⁰⁵, a także tercjarki bernardyńskie (druga połowa XV w.)¹⁰⁶.

II. Inne formy kultu Eucharystii

Do pełnego uczestnictwa we mszy należy przyjęcie Komunii. W średniowieczu czyniono to rzadko, przeważnie raz do roku. Była to Komunia wielkanocna, stanowiąca obowiązek każdego katolika¹⁰⁷. Przystępowano do niej przeważnie nie w samo święto Zmartwychwstania Pańskiego, lecz w Wielki Czwartek. Nie czyniono tego już raczej drugi raz w inny dzień święty¹⁰⁸. Znamy jednak przypadek częstszego przystępowania do stołu Pańskiego niż raz do roku. Mianowicie 26 X 1496 r. biskup włocławski Krzesław z Kurozwęk zawyrokował, że szlachcic Stanisław Czarny ze Stanomina może przyjmować Komunię u bydgoskich bernardyńców za wyjątkiem Wielkanocy, kiedy to jest zobowiązany komunikować we własnej parafii Brodnia¹⁰⁹.

Natomiast w dokumencie erekcyjnym mansjonarii w Kościelcu (27 VII 1488)¹¹⁰ postanowiono, że tamtejsi mansjonarze będą udzielali w dni świąteczne sakramentów, za wyjątkiem jazdy konnej z Komunią (zapewne do chorych).

Obowiązek dorocznej Komunii należało wypełniać we własnej parafii. Tak dekretowały m. in. legackie statuty budzińskie z 1279 r. Poza parafią mogli komunikować podróżni, pielgrzymi, osoby chore i starsze, a także ci, którymi kierowała *causa devocionis maioris*. W tym ostatnim przypadku należało jednak posiadać specjalny przywilej Stolicy Apostolskiej. Wierni jednak, podobnie jak w przypadku spowiedzi, często tego nakazu nie przestrzegali i udawali się do innych kościołów, aby tam komunikować¹¹¹. Tak było zapewne w dobrzyńskim klasztorze franciszkanów, gdzie tamtejszy gwardian udzielał mieszczanom dobrzyńskim sakramentów (a więc i Komunii). Zeznał tak pleban Jan z Brańska 27 VIII 1473 r.¹¹² W minoryckim konwencie w Nieszawie – jak zeznał 11 VI 1499 r. pleban z Osiecin Wojciech Obałkowski – przystępował do sakramentów Jan Jarantowski z Wielkich Jarantowic¹¹³.

Powszechna była także Komunia przyjmowana w chorobie¹¹⁴. Noszono Najświętszy Sakrament jako wiatyk do domu chorego. Tak nakazywała m.in. kodyfikacja płocka z lat 1398–1423, jak i wcześniejsze normy obowiązujące w tamtejszej diecezji¹¹⁵.

Jeżeli chodzi o wiek przyjmowania pierwszej Komunii, to podobnie jak w przypadku obowiązku rocznej spowiedzi i uczestnictwa w mszy niedzielnej, i tu obowiązywał *annus discretionis*. Osoby, które osiągnęły ów wiek,

musiały, pod karą zakazu wstępu do kościoła i odmowy chrześcijańskiego pogrzebu, przyjmować Eucharystię co roku¹¹⁶. Jednak polskie normy nie precyzowały tego wieku (m. in. Statuty Włocławskie z 1402 roku)¹¹⁷. I. Skierska zauważa, że nieraz od czasu pierwszej spowiedzi do pierwszej Komunii mijało kilka lat¹¹⁸ (jak w przypadku bł. Doroty z Małowów, która pierwszy raz do spowiedzi przystąpiła mając 7 lat, a pierwszy raz komuniując – 11 lat). Badaczka ta jednocześnie formułuje pogląd, że do corocznej Komunii obligowano osoby od około dwunastego roku życia¹¹⁹.

Warunkiem udzielenia Komunii były: spowiedź, pobożne wysłuchanie mszy oraz post eucharystyczny¹²⁰.

W późnym średniowieczu przyjmowanie Komunii zastępowano nieraz tzw. Komunią duchową. Polegała ona na adorowaniu Najświętszego Sakramentu¹²¹. Jednak, jak pisze ks. Stanisław Chodyński, „do XVI w. procesje z wystawieniem Najświętszego Sakramentu były u nas bardzo rzadkie. W ich miejsce zachęcano lud do częstego nawiedzania kościołów, gdzie nie tylko w czasie mszy, ale i poza tą świętą ofiarą, zebrany pokazywano Najświętszą Hostię dla jej uczczenia”¹²². Tak postanawiał synod prowincjalny z r. 1285¹²³. Jednak synod włocławski z 1402 r. zniósł tę praktykę¹²⁴.

Jeżeli chodzi o wystawienia Najświętszego Sakramentu, rzadko, ale się zdarzały. Jak pisze ks. Librowski, „na wystawienie pozwalała tylko Stolica Apostolska i jej legaci. Stanowiło to przywilej”¹²⁵. Pierwszą taką wiadomość posiadamy z Bydgoszczy. W cytowanym wyżej dokumencie erekcyjnym kościoła szpitalnego Świętego Ducha znalazło się zarządzenie oficjała włocławskiego Świętosława z Wrzącej, aby *finire teneat processionib[us] diebus dominicis et solemnib[us] interessando*¹²⁶. Procesje takie odbywały się również w kościele farnym¹²⁷. Urządzano je również od r. 1471 w brzeskim kościele dominikanów. Uzyskali oni bowiem od legata papieskiego Hieronima z Krety specjalne zezwolenie na uroczystą adorację Najświętszego Sakramentu i obdarzanie jej uczestników odpustem¹²⁸.

PRZYPISY

¹ I. Skierska, *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2003, s. 74–77; E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1, red. J. Kłoczowski, [Kraków 1968], s. 363.

² I. Skierska, *Obowiązek mszalny...*, dz. cyt., s. 92–93.

³ W Inowrocławiu kościół klasztorny franciszkanów (od XIII w.), w Bydgoszczy karmelitów (od przeł. XIV i XV w.) oraz bernardynów (od 1480 r.), w Brześciu Kujawskim dominikanów (od XIII lub XIV w.), w Radziejowie (od XIV w.) oraz Dobrzyńniu franciszkanów (od II poł. XIV w.); roli takiej chyba nie wypełniały kościoły należące do konwentów szpitalnych.

Zob. K. Optołowicz, Duszpasterstwo i szpitalnictwo w kujawskich i dobrzyńskich miastach lokacyjnych do końca XV w., Toruń 2004, s. 19–24 (wydr. komputer. w Archiwum UMK oraz Bibliotece Włocławskiego Tow. Naukowego). Natomiast w pozostałych stolicach powiatów – Kowalu, Przedczu i Rypinie nie funkcjonowały klasztory mendykanckie.

⁴ I. Skierska, *Obowiązek mszalny...*, dz. cyt., s. 96–97.

⁵ Zob. T. Żebrowski, *Kościół (XIV – pocz. XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza do 1526 r.*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 341, przyp. 95.

⁶ I. Skierska, *Obowiązek mszalny...*, dz. cyt., s. 58.

⁷ Tamże, s. 60.

⁸ Tamże, s. 61–62.

⁹ Tamże, s. 87, 167.

¹⁰ Tamże, s. 37–38.

¹¹ Tamże, s. 95–96, 138, 142–145.

¹² Tamże, s. 111–114, 168.

¹³ *Statuty Kapituły Katedralnej Włocławskiej*, Kraków 1915, nr 8; A. Radziwiński, *Decem marcus communiter currentis. Rola pieniądza w regulacji życia wewnętrznego kapituły włocławskiej w świetle statutów z 1500 r.*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” (ZKD) 14(2000), s. 32.

¹⁴ S. Librowski, *Kapituła katedralna włocławska*, Warszawa 1949, s. 119.

¹⁵ S. Chodyński, *Katalog prałatów i kanoników włocławskich*, cz. 2, Włocławek 1914 (kserok. rpsu w Bibliotece WSD we Włocławku), s. 326.

¹⁶ *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis* (MHDW), [fasc.] 19, Wladislaviae 1900, s. 82.

¹⁷ Zob. S. Librowski, *Kapituła katedralna włocławska*, dz. cyt., s. 117–118.

¹⁸ S. Chodyński, *Bazylika katedralna we Włocławku*, „Kronika Diecezji Włocławskiej” 25(1931), s. 31.

¹⁹ S. Librowski, *Kapituła katedralna włocławska*, dz. cyt., s. 118.

²⁰ Tamże, s. 119.

²¹ *Acta Capitulum nec non iudiciorum selecta* (A. Cap.), t. 1, Kraków 1894, nr 1177; *Kodeks dyplomatyczny Polski* (KDP), t. 2, cz. 1, Warszawa 1848, nr 291; MHDW, [fasc.] 25, Wladislaviae 1912, s. 53; S. Chodyński, *Bazylika katedralna we Włocławku*, art. cyt., s. 176; tenże, *Wikariusze katedry włocławskiej*, Włocławek 1912, s. 81.

²² *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII w.* (DKM), w: *Archiwum Komisji Historycznej*, t. 4, Kraków 1888, nr 76; S. Chodyński, *Katalog...*, dz. cyt., cz. 1, s. 62–64; tenże, *Wikariusze...*, dz. cyt., s. 79–80; A. Radziwiński, *Kapituła i duchowieństwo katedralne w średniowiecznym Włocławku*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, red. J. Staszewski, t. 1, Włocławek 1999, s. 81.

²³ S. Chodyński, *Wikariusze...*, dz. cyt., s. 81; zob. tenże, *Bazylika katedralna we Włocławku*, art. cyt., s. 102–103; M. Morawski, *Monografia Włocławka (Włocławia)*, Włocławek 1933, s. 218. O ołtarzu tym także w dokumentach: 2 X 1399 r. – Bullarium Poloniae (Bull. Pol.), t. 3, Romae 1988, nr 6323; 1 IV 1407 r. – tamże, nr 1146).

²⁴ MHDW, [fasc.] 18, Wladislaviae 1899, s. 41–42; S. Chodyński, *Wikariusze...*, dz. cyt., s. 158–159. Kolejne wzmianki z: 2 III 1397 r. – Archiwum Diecezjalne we Włocławku (ADWł), dok. 502; 30 IX 1402 r. – Bull. Pol., t. 3, nr 842.

²⁵ S. Chodyński, *Katalog...*, dz. cyt., s. 744–745. Ołtarz ten występuje także w źródłach: 18 VIII 1451 r. (ADWł, dok. 299), 8 I 1487 r. (MHDW, [fasc.] 14, Wladislaviae 1897, s. 54; tamże, [fasc.] 25, Wladislaviae 1912, s. 72–73) oraz 1490 r. (tamże, s. 75).

²⁶ A. Cap., t. 1, nr 1176.

²⁷ S. Chodyński, *Wikariusze...*, dz. cyt., 78–79.

²⁸ MHDW, [fasc.] 18, s. 44; S. Chodyński, *Wikariusze...*, dz. cyt., 81.

²⁹ S. Chodyński, *Wikariusze...*, dz. cyt., 81.

³⁰ *Polski słownik biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 133.

³¹ A. Cap., t. 1, nr 1267.

³² S. Chodyński, *Wikariusze...*, dz. cyt., 41.

³³ 5 V 1419 r. został określony jako *B[eat]ae M[ariae] V[irginis]* (Bull. Pol., t. 4, Romae 1990, nr 443), zaś 21 VI t.r. – *S[an]ctae M[ariae] V[irginis]* (tamże, nr 479).

³⁴ ADWł, Variarum ecclesiarum diocesis Cujaviensis et Pomeraniae erectiones, sygn. ABKP. Kop. 11b, dok. 55; A. M i e t z, *Kościół i parafia św. Dominika w Chodczu. Studium organizacji kościelnej i życia religijnego w małym miasteczku diecezji kujawsko-pomorskiej w dobie staropolskiej*, Chodecz 1992, s. 55–57.

³⁵ ADWł, dok. 644.

³⁶ KDP, t. 2, cz. 2, Warszawa 1852, nr 432.

³⁷ ADWł, Variarum ecclesiarum..., dok. 55; A. M i e t z, *Kościół i parafia św. Dominika w Chodczu*, dz. cyt., s. 55–57.

³⁸ A. M i e t z, *Kościół i parafia św. Dominika w Chodczu*, dz. cyt., s. 56–57.

³⁹ A. Cap., t. 3, Kraków 1908, nr 488. Nie znamy żadnej późniejszej o nim wzmianki, więc w gruncie rzeczy nie wiadomo, czy ów Stanisław to zobowiązanie zrealizował.

⁴⁰ MHDW, [fasc.] 20, Wladislaviae 1901, s. 77.

⁴¹ A. M i e t z, *Kościół i parafia św. Dominika w Chodczu*, dz. cyt., s. 66, 110. W wizytacji z r. 1598 czytamy o owym ołtarzu: *usu tamen receptum ex antiquo tempora* (zob. MHDW, [fasc.] 20, Wladislaviae 1901, s. 77).

⁴² ADWł, dok. 644.

⁴³ KDP, t. 2, cz. 2, Warszawa 1852, nr 432.

⁴⁴ W skali ogólnopolskiej były to jednak miasta średniej wielkości, zaliczone przez M. B o g u c k ą i H. S a m s o n o w i c z a (*Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 105–123) do miast tzw. II kategorii. Bowiem cechą charakterystyczną obu omawianych regionów był brak dużych miast, a dodatkowo w ziemi dobrzyńskiej istniały tylko małe miasta – III i IV kategorii (klasyfikacja według stanu urbanizacji Polski na ok. 1500 r.).

⁴⁵ ADWł, Variarum ecclesiarum..., dok. 63.

⁴⁶ Tamże (insert).

⁴⁷ ADWł, Variarum ecclesiarum..., dok. 64; J. F r y c z (*Architektura i sztuka Inowrocławia*, w: *Dzieje Inowrocławia*, t. 2, red. M. Biskup, Warszawa 1982, s. 476, przyp. 130) myli się chyba, że w tamtym roku został wzniesiony ów ołtarz, bowiem wówczas była tylko mowa o dobrach przekazanych przez fundatora na jego budowę.

⁴⁸ ADWł, Variarum ecclesiarum..., dok. 71. W gruncie rzeczy został on wzniesiony między 22 IV 1463 a 31 I 1466 r.

⁴⁹ Tamże, dok. 61.

⁵⁰ *Codex Epistolaris Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, Cracoviae 1882, nr 1152.

⁵¹ ADWł, Variarum ecclesiarum..., dok. 4. Następna wzmianka 17 II 1477 r. (tamże, dok. 7).

⁵² Bull. Pol., t. 5, Romae 1995, nr 440.

⁵³ Tamże, t. 6, Romae 1998, nr 1837.

⁵⁴ ADWł, Variarum ecclesiarum..., dok. 11 (transumpt w dokumencie z 1496 r.).

⁵⁵ Tamże, dok. 11 (kolejny transumpt).

⁵⁶ Tamże, dok. 10.

⁵⁷ Zob. L. Ł b i k, *Narodziny bydgoskiej parafii. Średniowieczne świątynie, parafialny dekanat, laikat*, „Kronika Bydgoska”, t. specj. wyd. z okazji wizyty papieża Jana Pawła II w Bydgoszczy, s. 34; F. M i n c e r, *Kultura, nauka i szkolnictwo w latach 1466–1772*, w: *Historia Bydgoszczy*, t. 1, red. M. Biskup, Warszawa 1991, s. 266.

⁵⁸ *Documenta Ecclesias Civitatis Bidgostiensis (Bromberg) concernencia*, b. m. w. 1918., s. 6–8; J. M a c i e j e w s k i, *Recepcja kultu św. Mikołaja...*, art. cyt., s. 54.

⁵⁹ ADWł, Variarum ecclesiarum..., dok. 71.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ J. M a c i e j e w s k i, *Z badań nad dziejami parafii bydgoskiej w średniowieczu*, „Studia Gnesnensia” 18(2004), s. 79.

⁶² L. Ł b i k, *Narodziny bydgoskiej parafii...*, art. cyt. s. 34; F. M i n c e r, *Kultura, nauka i szkolnictwo...*, art. cyt., s. 266.

⁶³ K. K a n t a k, *Nieznana księga parafialna bydgoska*, „Przegląd Bydgoski” 4(1936), z. 1–2, s. 67.

⁶⁴ ADWł, Variarum ecclesiarum..., dok. 74.

⁶⁵ Z. Zygłewski, *Kościół i duchowieństwo średniowiecznego Radziejowa*, w: *Radziejów przez stulecia*, red. D. Karczewski, Włocławek 2002, s. 64.

⁶⁶ DKM, nr 98; ADWł, Variarum ecclesiarum..., dok. 52; Z. Zygłewski, *Kościół i duchowieństwo średniowiecznego Radziejowa*, art. czyt., s. 64. Następne wzmianki: 1442 r. (Z. Zygłewski, *Kościół...*, s. 64); 28 VIII 1447 r. (ADWł, Variarum ecclesiarum..., dok. 52), 1495 r. (Z. Zygłewski, *Kościół...*, s. 73–74) i 1496 r. (tamże).

⁶⁷ *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 5, Poznań 1908, nr 71.

⁶⁸ Tamże, dok. 100. W owym wydawnictwie podano mylną datę (15 VII 1406).

⁶⁹ MHDW, [fasc.] 22, Wladislaviae 1903, s. 66.

⁷⁰ I. Skierska, *Obowiązek mszalny...*, dz. cyt., s. 100.

⁷¹ D. Karczewski, *Dzieje klasztoru norbertanek w Strzelnie do początku XVI w.*, Inowrocław 2001, s. 265.

⁷² Tamże, s. 266, przyp. 1319; por. R. Kabaciński, *Historia miasta Strzelna (przełom XIV/XV w. – 1773 r.)*, Bydgoszcz 2001, s. 53.

⁷³ ADWł, Variarum ecclesiarum..., dok. 62.

⁷⁴ E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej...*, dz. cyt., s. 252–253.

⁷⁵ ADWł, Variarum ecclesiarum..., dok. 78.

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ Tamże, dok. 18.

⁷⁸ Tamże, dok. 100.

⁷⁹ D. Karczewski, *Dzieje klasztoru norbertanek w Strzelnie...*, dz. cyt., s. 267, przyp. 1330.

⁸⁰ Tamże, s. 269; R. Kabaciński, *Historia miasta Strzelna...*, dz. cyt., s. 53.

⁸¹ ADWł, Variarum ecclesiarum..., dok. 87.

⁸² J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, w: *Kościół w Polsce*, s. 567; I. Skierska, *Obowiązek mszalny...*, dz. cyt., s. 98.

⁸³ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Inowr. Franc. C–1, k. 4–4v.

⁸⁴ J. Wiesiołowski, *Dominikanie w miastach wielkopolskich w okresie średniowiecza*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Warszawa 1975, s. 225.

⁸⁵ KDP, t. 2, cz. 2, nr 565; J. Wiesiołowski, *Dominikanie w miastach wielkopolskich...*, art. cyt., s. 236.

⁸⁶ Tamże, s. 221–222.

⁸⁷ T.M. Trajdos, *Uzaranie karmelitów w Polsce*, Warszawa 1993, s. 124.

⁸⁸ Tamże, s. 125.

⁸⁹ Tamże, s. 119.

⁹⁰ Tamże, s. 149.

⁹¹ Tamże, s. 150.

⁹² Tamże.

⁹³ Tamże; J. Maciejewski, Z. Zygłewski, *W sprawie początków klasztoru karmelitów w Bydgoszczy*, „Nasza Przeszość” (NP) 87(1997), s. 377.

⁹⁴ KDP, t. 2, cz. 2, nr 560.

⁹⁵ ADWł, [Acta Consistorii Vladislaviensis a. 1499–1503], sygn. ABKP. Kons. 3(108), s. 102.

⁹⁶ Archiwum Ojców Franciszkanów w Warszawie. O. B. Makowski, *Thesaurus Provinciae OM FSC...* 1764, s. 513; por. A. Rutkowski, *Franciszkanie w diecezji płockiej do końca XV w. Początki fundacji*, w: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 1, cz. 1, Kraków 1983, s. 333.

⁹⁷ O.B. Makowski, *Thesaurus...*, s. 514; J. Bieniak, *Mieszczanieństwo średniowiecznego Lipna*, w: *Księga jubileuszowa profesora Feliksa Kiryka*, Kraków 2004, s. 225.

⁹⁸ R. Kabaciński, *Dynamika religijności w miastach kujawskich i dobrzyńskich do końca XVIII w.*, w: *Religijność na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w czasach staropolskich*, pod red. A. Mietza, Włocławek 2003, s. 170.

⁹⁹ Z. Zygłewski, *Religijność w miastach kujawskich późnego średniowiecza*, w: *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, red. H. Manikowska i H. Zaremska, Warszawa 2002, s. 339.

¹⁰⁰ Wezwanie to znamy z wizytacji pochodzącej z 1578 r. (MHDW, [fasc.] 17, Władisławia 1899, s. 58).

¹⁰¹ *Wiadomości do dziejów polskich Archiwum Prowincji Śląskiej*, wyd. A. Mosbach, Wrocław 1860, s. 48–49; S. Paczkowski, *Z dziejów zakonu krzyżowców z czerwoną gwiazdą na Kujawach*, ZKD 15(2002), s. 98.

¹⁰² ADWŁ, dok. 409.

¹⁰³ D. Karczewski, *Z dziejów wewnętrznych klasztoru cystersów w Byszewie (Koronowie) w okresie przedtrydenckim*, NP 96(2001), s. 26.

¹⁰⁴ *Documenta Ecclesias Civitatis Bidgostiensis...*, dz. cyt., s. 8–11; L. Łbik, *Narodziny bydgoskiej parafii...*, art. cyt. s. 34; J. Maciejewski, *Recepcja kultu św. Mikołaja w Bydgoszczy na tle początków tamtejszej parafii*, „Kron. Bydgoska”, t. specj. wyd. z okazji wizyty papieża Jana Pawła II w Bydgoszczy, s. 54.

¹⁰⁵ F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do 1806 r.*, Zielona Góra 1992, s. 269–270; tenże, *Kultura, nauka i szkolnictwo...*, art. cyt., s. 310–311; Z. Zyglewski, *Religijność w miastach kujawskich...*, art. cyt., s. 338.

¹⁰⁶ M. Maciszewska, *Klasztor bernardyński w społeczeństwie polskim 1453–1530*, Warszawa 2001, s. 110.

¹⁰⁷ I. Skierska, *Obowiązek mszalny...*, dz. cyt., s. 235, 237–238.

¹⁰⁸ Tamże, s. 228–230.

¹⁰⁹ A. Cap, t. 3, Kraków 1908, nr 536.

¹¹⁰ KDP, t. 2, cz. 2, Warszawa 1852, nr 432.

¹¹¹ W. Kujawski, *Krzysztof z Kurozwęk jako wielki kanclerz koronny i biskup włocławski*, w: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 8, Warszawa 1987, s. 120; I. Skierska, *Obowiązek mszalny...*, dz. cyt., s. 231–232, 271, 273–274.

¹¹² A. Cap., t. 3, nr 109.

¹¹³ Tamże, nr 614.

¹¹⁴ I. Skierska, *Obowiązek mszalny...*, dz. cyt., s. 249.

¹¹⁵ *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. 6, Warszawa 1952, nr 32.

¹¹⁶ I. Skierska, *Obowiązek mszalny...*, dz. cyt., s. 225–226.

¹¹⁷ Tamże, s. 58, przyp. 72.

¹¹⁸ Tamże, s. 247.

¹¹⁹ Tamże, s. 263–264.

¹²⁰ Tamże, s. 239.

¹²¹ Tamże, s. 238–239.

¹²² S. Chodyński, *Z dziejów diecezji włocławskiej. Liturgika*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej” 2(1908), s. 14.

¹²³ Tamże, s. 14–15; por. S. Librowski, *Kapituła katedralna włocławska*, dz. cyt., s. 121.

¹²⁴ I. Skierska, *Obowiązek mszalny...*, dz. cyt., s. 263–264.

¹²⁵ S. Librowski, *Kapituła katedralna włocławska*, dz. cyt., s. 121.

¹²⁶ I. Skierska, *Obowiązek mszalny...*, dz. cyt., s. 92–93.

¹²⁷ Z. Zyglewski, *Religijność w miastach kujawskich...*, art. cyt., s. 343.

¹²⁸ J. Wiesiołowski, *Dominikanie w miastach wielkopolskich...*, art. cyt., s. 225.